

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.48794.2299>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 68-93

Received: 2024/04/21

Accepted: 2024/11/17

Original Research

A Study of The Discourse of The Quran Against Opponents in Surah Al-An'am, Based on Grounded- Theory and Laclau and Mouffe's Theory in Critical Discourse Analysis

Jalilollah Faroughi Hendevalan

Associate Professor, Department of
English Language, Birjand University,
Birjand, Iran

Seyed Mohammad Hosein Zanjiri

Assistant Professor, Department of
Islamic Studies, Birjand University,
Birjand, Iran.

Elaheh Khosroparast

MA student of Linguistics, Birjand
University, Birjand, Iran

Introduction

This study aims to analyze the discourse of God in the Qur'an, particularly in Surah Al-An'am—a Meccan chapter—using Laclau and Mouffe's framework of critical discourse analysis. (Saidi, 2014: 14) The term "opponents" refers to individuals whose beliefs conflict with or oppose Qur'anic teachings and the doctrines of the infallible Imams (peace be upon them). One of the reasons for selecting Surah Al-An'am for analysis from a critical discourse perspective is its monotheistic focus and its richness in debates and discursive arguments that the Qur'an raises against its opponents. Makarem Shirazi (1974: Vol. 5: 143) explains regarding Surah Al-An'am: "the main objective of this Surah, like other Meccan Surahs, is to call to the three fundamental principles of 'Tawhid' (monotheism), 'Nubuwwah' (prophethood), and 'Ma'ad' (the afterlife), but it particularly revolves around the issue of monotheism and the struggle against polytheism and idol worship." Thus, this Surah lends itself to analysis from the standpoint of critical discourse analysis. The authors selected the discourse theory of Laclau and Mouffe from among the various available theories in critical discourse analysis because it offers an effective framework

* (Corresponding Author) jfaroughi@birjand.ac.ir

for examining the discursive contradictions and conflicts within Surah Al-An'am, which is the central objective of this paper. To carry out this research, the verses related to God's discourse against the opponents in Surah Al-An'am were first compiled according to the Persian translation of the Qur'an by Mahdi Elahi Qomshaei. After gathering the verses, coding was performed using Grounded Theory. Finally, the selected verses were analyzed through the framework of Laclau and Mouffe's discourse theory.

Research background

Several studies focused on discourse analysis from the perspective of Laclau and Mouffe's theory, specifically related to the Qur'an, are as follows: Taqavi (2017) in his article "Discourse Analysis of the Speech Acts of the Quraysh Leaders with the Prophet (PBUH) during the Meccan Period Based on the Discourse Analysis Theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe" addresses the clash between the discourse of monotheism and idol worship between the Prophet (PBUH) and the Quraysh leaders through the lens of Laclau and Mouffe's theory. Arab Yusef-Abadi (2017), in his article "Critical Discourse Analysis of Hallaj's Writings Based on the Laclau and Mouffe Framework," explores the distinction between the Shari'ah-based and Tariqah-based discourses. Kavouszadeh (2016) in his thesis "Examining and Analyzing the Theological Disputations of Prophets with Opponents in the Qur'an" focuses on the debates and arguments between the prophets and adversaries. Saidi (2014) in the thesis "Methods of Dealing with Ideological Opponents in the Qur'an and Hadith" explores the different types of opponents, their motivations and sources of opposition, and how the prophets and the infallible Imams (peace be upon them) interacted with ideological opponents.

Research method

This is descriptive-analytical research conducted using the library-based method. In the first phase, all the verses of Surah Al-An'am were reviewed, and then the verses related to the topic of the research, i.e., God's discourse against the opponents, were collected. To answer their research questions, the researchers needed a fairly comprehensive analysis of the data; therefore, the data were divided into two distinct sections. The first section consisted of descriptions that God provided about Himself, and the second section was dedicated to the arguments God presented in response to His opponents. The process was carried out as follows: each data point (selected verse from Surah Al-An'am) was analyzed both precisely and conceptually. The expressions and sentences from God's own speech used to describe Himself were placed in the first section, while the verses related to God's discourse with His opponents were placed in the second section. Ultimately, using Grounded Theory, the data were coded in three stages: open coding, axial coding, and selective coding. The data were labeled and coded into descriptive phrases or sentences, condensed into a single word or phrase. In the analysis of God's discourse, the authors, after conceptualizing the data through grounded theory, utilized the techniques of linguistics from the theory of Laclau and Mouffe in the final step to analyze the concepts.

Result

In order to prevent the expansion of and ensure the persistence of their own power, the opponents made significant efforts by denying the truth, mocking, and disobeying, aiming to

foreground their own discourse and deconstruct the monotheistic discourse of God. Through the analysis and examination conducted, it can be understood that in the semantic system of God's discourse, which includes floating sign and various moments, some signifiers play a major role in representing God's hegemonic discourse. One of these signifiers is the floating sign "oneness." This signifier is in contrast to the discourse of the opponents, who worship multiple deities and idols, and it condemns such practices and behaviors. The signifier "Creator" is one of the key moments in God's discourse, indicating God's power over the affairs of existence. The floating sign in God's monotheistic semantic system, namely "All-Knowing and All-Hearing," holds significant importance in this system, as it not only reflects God's power but also emphasizes His encompassing knowledge and awareness of all the conditions of beings. Another floating sign, "Just," is a divine attribute and one of the fundamental principles of Islam, carrying great significance in God's discourse. The signifier "Guide and Misleader" in God's discourse is one of the Quranic paradoxes that expresses the divine will and is a key temporal element in the monotheistic semantic system of God, signifying the hegemony of this discourse. The next important floating signifier in this semantic system is "Punisher." By juxtaposing this with the signifier of His mercy, God reveals both the power and hegemony of His discourse in the verses. For example, considering what has been mentioned in numerous verses about previous civilizations and the repeated blessings, God desires a special acknowledgment from His servants. In contrast, the opponents disregard everything and engage in disobedience. As a result, God uses the language of threat by promising the destruction of the disobedient and replacing them with another people. Another example is the description of the stubbornness and obstinacy of the opponents, to the extent that they even refuse to accept the verses written on a tangible paper, calling it clear sorcery. The aforementioned floating signifiers, along with the nodal point of "Servitude" and absolute obedience to God's commands, make the semantic system of God's discourse meaningful and elevate this discourse to a hegemonic and prominent position.

Keywords

Critical discourse analysis, Grounded-theory, Surah Al-An'am, Laclau and Mouffe's theory

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.48794.2299>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۶۸-۹۳

دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۲

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۷

مقاله پژوهشی

تحلیل گفتمان خداوند در مقابل مخالفان در سوره انعام بر اساس

دو نظریه داده بنیاد و لاکلا و موفه

دانشیار، گروه زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

جلیل اله فاروقی هندوالان

سید محمدحسین زنجیری

الهه خسروپرست

چکیده

پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه لاکلا و موفه به بررسی گفتمان خداوند متعال در مقابل مخالفان در سوره انعام می‌پردازد؛ لذا ابتدا داده‌ها بر مبنای نظریه داده-بنیاد کدگذاری گردید سپس بر اساس این نظریه تحلیل شد. بررسی داده‌ها نشان می‌دهد که گفتمان خداوند با دال مرکزی «توحید» در تقابل با گفتمان مخالفان با دال مرکزی «شرک» قرار می‌گیرد. مخالفان به منظور حفظ هژمونی و قدرت خود اقدام به طرد و حاشیه رانی گفتمان خداوند از طریق ایجاد شک و دودلی، بهانه‌جویی و نافرمانی می‌کنند اما خداوند، در مقابل، از طریق برجسته-سازی گفتمان خود به بازنمایی هژمونی خود می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد خداوند مدلولی است مقتدر که در کنار دال شناور «مهربان بودن»، «عقاب دهنده» نیز هست. در نظام معنایی گفتمان خداوند برخی از دال‌ها

مانند دال شناور «یکتا بودن» در تضاد با دال محوری گفتمان مخالفان در بازنمایی گفتمان هژمونیک خداوند نقش عمده‌ای را ایفا نموده‌اند.

واژه‌های کلیدی: تحلیل گفتمان انتقادی، نظریه داده-بنیاد، سوره انعام، نظریه لاکلا و موفه

مقدمه

ظرافت‌های کلامی آیات قرآن در طول قرن‌ها، پژوهندگان این حوزه را همواره به خود جذب نموده و آنان را بر آن داشته تا در این زمینه پژوهش‌هایی انجام دهند. به گفته (توکل‌ی سعدآباد، ۱۳۹۴: ۸) «شناخت دین مستلزم شناخت زبان ویژه آن است». یکی از حوزه‌های میان‌رشته‌ای یاریگر در این راستا، تحلیل گفتمان است. به گفته پالتریج^۱ (۲۰۱۲) تحلیل گفتمان به یافتن الگوها و قالب‌های کلامی در متون کمک می‌کند. ازجمله قالب‌های گفتمانی در قرآن کریم، الگوی تعامل کلامی خداوند با مخالفان است. خداوند در آیه ۱۲۵ سوره نحل به پیامبر (ص) توصیه می‌کند با شیوه‌ای نیکو با مخالفان سخن بگوید: «ای پیامبر! مردم را با حکمت (و گفتار استوار و منطقی) و پند نیکو، به راه پروردگارت بخوان و (با مخالفان) به شیوه‌ای که نیکوتر است جدال و گفتگو کن؛ همانا پروردگارت به کسی که از راه او منحرف‌شده آگاه‌تر است و (همچنین) او هدایت یافتگان را بهتر می‌شناسد»^۲ (قرائتی، ۱۳۹۶: ۸۱-۸۲). حال، پژوهش حاضر در تلاش است گفتمان خداوند در قرآن کریم در برابر مخالفان را در سوره انعام که از سوره‌های مکی است، با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی لاکلا و موفه^۳ بررسی نماید. (سعیدی، ۱۳۹۳: ۱۴) مخالفان را کسانی معرفی می‌کند که «عقاید آن‌ها در تقابل و تضاد با معارف قرآنی و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) می‌باشد». به گفته (زیدی، ۱۳۹۴: ۱۵) واژه «مخالف» از «خالف، یخالف، مخالفه» و نقیض معنای «وافق، یوافق، موافقه» است و «مخالف» به معنای کسی است که راهش غیر از راه دیگری است.

یکی از دلایل انتخاب سوره انعام برای بررسی از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، توحیدمحور بودن این سوره و سرشار بودن آن از احتجاجات و تعارض‌های گفتمانی است که قرآن در مقابل مخالفان اقامه می‌کند. اساساً، یکی از ویژگی‌های سوره‌های مکی «بحث و مجادله با مشرکان» بر سر مبانی اعتقادی است. «در سوره‌های مکی،

¹ Paltridge

^۲ ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ.

³ Laclau and Mouffe

بیشتر از مباحثی چون دعوت به اصول و بنیادهای اسلام از جمله ایمان به خدا و روز واپسین، اثبات معجزه قرآن و تحکیم نبوت پیامبر اسلام (ص)، توصیفات بهشت و دوزخ، دعوت به فضایل اخلاقی و نهی از رذایل و بحث و مجادله با مشرکان سخن به میان آمده» (معارف، ۱۳۸۳: ۵۴) و در سوره‌های مدنی «از جهاد و احکام آن بحث شده و از منافقین و اهل کتاب (یهود و نصاری) یاد کرده و چگونگی رویارویی با آنان را نشان می‌دهد. همچنین در این سوره‌ها از احکام، حدود و مقررات قوانین مدنی و اجتماعی سخن به میان آمده» (همان). مکارم شیرازی (۱۳۵۳: ج ۵، ۱۴۳) درباره سوره انعام می‌گوید «هدف اساسی این سوره، همانند سایر سوره‌های مکی، دعوت به اصول سه‌گانه «توحید» و «نبوت» و «معاد» است، ولی بیش از همه روی مسئله یگانه‌پرستی و مبارزه با شرک و بت‌پرستی دور می‌زند». مبانی اعتقادی اسلامی فوق محل اختلاف اصولی و بنیادین با مبانی اعتقادی مخالفان اسلام است؛ بنابراین این سوره قابلیت بررسی از منظر گفتمان انتقادی را دارد. نگارندگان از بین نظریه‌های مطرح موجود در تحلیل گفتمان انتقادی از قبیل نظریه سه‌بعدی (توصیف، تفسیر، تبیین) نورمن فرکلاف^۱ و مربع ایدیولوژیک ون دایک^۲ (که می‌گوید مشارکت‌کنندگان در کلام با نادیده گرفتن بخشی از واقعیت و حقیقت، صورت تحریف‌شده‌ای از متن و کلام را به مخاطب منتقل می‌کنند) نظریه گفتمانی لاکلا و موفه را انتخاب نمودند چون ابزار مناسبی برای بررسی تضادها و تعارض‌های گفتمانی در سوره انعام که هدف مقاله حاضر است به دست می‌دهد. این نظریه می‌تواند چارچوب و ساختاری به نسبت منسجم‌تر و جامع‌تر از موضوع پیش‌رو ارائه نموده و به تفصیل، مسئله موردنظر را تفکیک نماید.

در این پژوهش نگارندگان به دنبال یافتن پاسخ برای پرسش‌های ذیل هستند:

۱- تقابل گفتمان قرآن کریم در مقابل مخالفان در سوره انعام چگونه است؟

۲- هژمونی نظام معنایی گفتمان خداوند در مقابل مخالفان چگونه است؟

برای انجام این پژوهش ابتدا آیات مرتبط با گفتمان خداوند در مقابل مخالفان در سوره انعام بر طبق ترجمه فارسی قرآن کریم از مهدی الهی قمشه‌ای گردآوری شد. این ترجمه در مقایسه با سایر ترجمه‌های قرآن کریم به دلیل برخورداری از سلاست و روانی بیشتر، با وضوح بهتری تقابل‌های گفتمانی موردنظر این پژوهش را نشان

¹ Norman Fairclough

² Van Dijk

می‌دهد؛ از این رو برای اهداف پژوهش حاضر مناسب تشخیص داده شد. پس از گردآوری آیات، با استفاده از نظریه داده‌بنیاد^۱، کدگذاری انجام شد. در نهایت، آیات منتخب با بهره‌گیری از نظریه لاکلا و موفه تحلیل گردید.

پیشینه پژوهش

در حیطه‌های مختلف، کارهای پژوهشی متعددی از منظر تحلیل گفتمان انتقادی و نظریه لاکلا و موفه انجام گرفته است. شماری از پژوهش‌های متمرکز بر تحلیل گفتمان از منظر نظریه لاکلا و موفه که درباره قرآن کریم انجام شده، به شرح زیر است:

تقوی (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل گفتمان شیوه‌های گفتاری سران قریش با پیامبر (ص) در دوره مکی با تکیه بر نظریه تحلیل گفتمان ارنستو لکلئو و شنتال موفه»، به تقابل گفتمان توحیدی و بت‌پرستی در بین پیامبر (ص) و سران قریش بر اساس نظریه لکلئو و موفه پرداخته است. گفتمان توحیدی برای تثبیت معنا و گفتمان شرک برای بقاء به تقابل پرداخته‌اند؛ در نهایت، گفتمان توحیدی هژمونی پیدا کرده و بر گفتمان شرک آلود کافران تفوق می‌یابد.

عرب یوسف‌آبادی (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی مکتوبات حلاج بر مبنای الگوی لاکلا و موفه»، به تفاوت دو گفتمان شریعت‌محور و طریقت‌محور پرداخته است. گفتمان مسلط روزگار حلاج که هژمونی داشته گفتمان شریعت‌محور بوده و مدلول‌های گفتمان شریعت‌محور که حول دال خداوند شکل گرفته عبارت بوده از «جبار»، «منتقم» و «رحیم»، «رحمن». در مقابل، دال مرکزی گفتمان طریقت‌محور حلاج «حق» بوده که در آن بر مدلول «معشوق» تأکید می‌شود؛ در این گفتمان «انسان» به عنوان عاشق در جایگاه دال شناور قرار دارد. کاوس‌زاده (۱۳۹۵) در پایان‌نامه «بررسی و تحلیل احتجاجات کلامی انبیاء با مخالفان در قرآن»، به مناظره و احتجاج پیامبران با مخالفان پرداخته است. در پژوهش مورد اشاره، اصول احتجاج که از جایگاه خاصی در قرآن کریم برخوردار است و همچنین احتجاجات هر پیامبر نسبت به قوم خود و شیوه‌های به‌کارگیری آن‌ها بررسی شده است.

سعیدی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه «روش برخورد با مخالفان اعتقادی از دیدگاه قرآن و حدیث»، انواع مخالفان و انگیزه‌ها و منشأ مخالفت‌ها و شیوه برخورد با پیامبران و ائمه معصوم (ع) با مخالفان اعتقادی بررسی شده است.

¹ Grounded Theory

ربيعی و تمنایی (۱۳۹۲) در مقاله «تحلیل گفتمان وصیت‌نامه‌ی شهدای جنگ تحمیلی»، به تحلیل پنجاه وصیت‌نامه منتخب از رزمندگان دفاع مقدس بر اساس نظریه گفتمان لاکلا و موفه پرداخته‌اند. در بررسی انجام‌شده با توجه به گفتمان دهه شصت شمسی که برگرفته از گفتمان امام خمینی (ره) و مطالبات انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ بوده است، دال‌های «واقعۀ کربلا»، «استکبارستیزی»، «حجاب»، «نماز» و «گریه کردن برای امام حسین (ع)»، پیرامون دال مرکزی «ولایت‌فقیه و رهبری امام خمینی (ره)» مفصل‌بندی و انسجام‌یافته‌اند.

سرفرازی (۱۳۹۲) در پایان‌نامه «بررسی تطبیقی رویکرد پیامبران اولوالعزم در برخورد با مخالفان از منظر قرآن»، به شیوه رفتار و گفتار پیامبران در برابر مخالفان در بافت‌های زمانی و مکانی مختلف پرداخته است. صدری (۱۳۸۶) در پایان‌نامه «شیوه‌های تعامل پیامبران با مخالفان از نگاه قرآن»، در دو بخش شیوه‌های عام و خاص به بررسی روش‌های برخورد پیامبران با مخالفان (کفار و مشرکان، اهل کتاب و منافقان) پرداخته است.

مفاهیم گفتمانی لاکلا و موفه

نظریه پساساختگرایی لاکلا و موفه از دو رویکرد ساختگرایی و مارکسیسم باهم به وجود آمده به‌گونه‌ای که «کل حوزه اجتماعی شبکه‌ای از فرایندها» محسوب شده و معنا در درون آن شکل می‌گیرد (یورگنسن و فیلیپس، ۲۰۰۲). لازم به توضیح است که اگرچه این نظریه در شمار نظریه‌های پساساختگرایی قرار می‌گیرد اما از نظریه ساختارگرایی سوسور نیز تأثیر پذیرفته است. سوسور، زبان را مجموعه‌ای نظام‌مند از نشانه‌های مرتبط به هم اما فاقد معنای ذاتی می‌داند. این نشانه‌ها ارجاع به زمانی معین نداشته و طی فرآیندی قراردادی، به مصداق موردنظر مرتبط‌شده و از این ارتباط معنی به وجود می‌آید. وی شرط ضروری برای نظام‌یافتگی زبان را برقراری رابطه سلبی بین عناصر زبان می‌داند (آلن "Allen"، ۲۰۱۱). از منظر لاکلا و موفه «هر عمل و پدیده‌ای برای معنی دار شدن باید گفتمانی باشد. اعمال، گفتار و پدیده‌ها زمانی معنی‌دار و قابل فهم می‌شوند که در چارچوب گفتمانی خاص قرار گیرند» (تاجیک، ۱۳۷۹: ۱۶). زبان از منظر لاکلا و موفه ماهیتی نایستا دارد و همه ساخت‌های زبانی، سکون موقتی دارند؛ از این رو، آن‌ها معتقدند معنی هیچ‌گاه قرار نمی‌یابد و معناداری در هر گفتمان، عملی است موقتی. لاکلا و موفه این وقفه‌های معنایی را که تثبیت معنایی موقتی می‌یابند گفتمان می‌دانند. گفتمان‌ها برای ثبات بخشیدن به معنای مورد نظرشان وارد رقابت گفتمانی^۱ با سایر گفتمان‌ها یا مجموعه‌ای از

¹ discourse struggle

غیریت‌ها می‌شوند و گفتمان برنده، هژمونیک شده و قدرت می‌یابد (یورگنسن و فیلیپس " Jorgensen & Phillips"، ۲۰۰۲). در نظر لاکلا و موفه، معنی در هر گفتمان در همپیوندی دال‌ها با یکدیگر در همان گفتمان ساخته می‌شود. به نظر لاکلا و موفه، در هر گفتمان دال مرکزی حامل هسته اصلی اندیشه‌ای است که گوینده قصد دارد در ذهن مخاطب بسازد. گوینده این کار را با قرار دادن دال‌های شناور- که معنایی ثابت نداشته و آماده انتساب هر معنایی به خود هستند- پیرامون دال مرکزی^۱ انجام می‌دهد؛ او با برقراری ارتباط میان این دودسته دال از طریق فرآیند مفصل‌بندی و انتساب معنای ویژه به آن‌ها در گفتمان موردنظر، آن‌ها را تبدیل به دال پیرامونی یا وقته^۲ می‌نماید تا بتواند به کمک آن‌ها معنای اصلی مورد نظرش را منتقل نماید. در حقیقت، وقته بیانگر موقتی بودن معنای نشانه‌ها در یک گفتمان است و نشان می‌دهد که معنای نشانه‌ها همواره در معرض شناور شدن قرار دارند. در فرآیند مفصل‌بندی، عناصر پراکنده درون یک گفتمان به گونه‌ای با یکدیگر ترکیب می‌شوند که بتوانند هویتی نو پدید آورند (آلن، ۲۰۱۱).

دال و مدلول، در نظریه لاکلا و موفه از مفاهیم اصلی و مهم هستند. دال نشانه‌ای است که در چارچوب هر گفتمان به مدلول خاصی دلالت دارد و معنای ویژه‌ای در درون آن گفتمان می‌یابد. دال مرکزی مفهومی است که سایر دال‌ها حول آن گرد هم می‌آیند و مفصل‌بندی می‌گردند. انسجام معنایی، محصول مفصل‌بندی دال‌ها حول دال مرکزی است (ریر "Rear"، ۲۰۱۳). مفصل‌بندی به معنای ارتباط برقرار کردن بین عناصر به شکلی جدید است به گونه‌ای که «هویتشان را تغییر می‌دهد» (یورگنسن و فیلیپس، ۲۰۰۲). به این ترتیب هویت- که یکی از کلمات اساسی در این نظریه است- از همین رابطه تازه پدید می‌آید. «اگر بر سر معنایی خاص برای یک دال در جامعه اجماع حاصل شود» و آن معنا موردپذیرش افراد واقع و «تثبیت» شود، دال موردنظر از طریق استیلای معنایی بر ذهن سوژه‌ها، قدرتمند شده و هژمونیک می‌گردد و بدین ترتیب بدون توسل به خشونت و زور، سلطه خود را از طریق گفتمان بر دیگران اعمال می‌نماید (بارت "Barrett"، ۱۹۹۴). «با هژمونیک شدن دال‌های یک گفتمان، کل آن گفتمان هژمونیک می‌شود» (کسرائی و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۵۰). «هویت‌ها، برساخته مفصل‌بندی‌های هژمونیک» بوده و درواقع «هویت هر چیز صرفاً در شبکه هویت‌های دیگر که باهم مفصل‌بندی شده» و باهم در ارتباط‌اند شکل می‌گیرد (همان، ۳۴۲). در مورد مفهوم غیریت‌سازی با دانستن این که «واژه‌ها در

¹ nodal point

² moments

درون گفتمان‌های متضاد بار معنایی پیدا می‌کنند و نه در درون یک‌زبان عام و مشترک» (مک‌دانل "MacDonnell"، ۱۹۸۶) می‌توان گفت «گفتمان‌ها اساساً در ضدیت و تفاوت شکل می‌گیرند» (کسرائی و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۴۷). در این نظریه هر گفتمان درصدد «برجسته‌سازی دال‌های موردنظر خود و حاشیه‌رانی نظام معانی و دال‌های گفتمان رقیب و برجسته‌سازی نقاط قوت خود و نقاط ضعف رقیب» بوده و همین امر سبب «تداوم هژمونی یک گفتمان» می‌شود (همان، ۳۴۸).

روش تحقیق

این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و به روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است. در مرحله اول تمام آیات سوره مبارکه انعام مورد مطالعه قرار گرفت، سپس آیاتی که در رابطه با موضوع پژوهش یعنی گفتمان خداوند در مقابل مخالفان بود گردآوری شد. پژوهشگران برای رسیدن به پاسخ پرسش‌های خود نیاز به بررسی نسبتاً جامعی از داده‌ها داشتند؛ بنابراین داده‌ها به دو بخش مجزا تقسیم شد. بخش اول شامل توصیفاتی بود که خداوند از خود داشت و بخش دوم به احتجاجاتی اختصاص یافت که خداوند در برابر مخالفان اقامه کرده است. روش کار به این صورت بود که هر داده (آیه منتخب از سوره انعام) به صورت دقیق و مفهومی بررسی شده سپس عبارات و جملاتی که از زبان خود خداوند برای توصیف او بودند در بخش اول و آیات مرتبط با گفتمان خداوند نسبت به مخالفان در بخش دوم قرار گرفت و در نهایت تلاش شد تا با توجه به نظریه داده بنیاد، داده‌ها در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی به صورت عبارات و جملاتی توصیفی در یک کلمه یا عبارت برچسب زده و کدگذاری گردد. در بررسی گفتمان خداوند، نگارندگان بعد از مفهوم‌سازی داده‌ها از طریق نظریه داده بنیاد، در گام آخر برای تحلیل مفاهیم از تکنیک‌های زبان‌شناسی نظریه لاکلا و موفه بهره گرفتند.

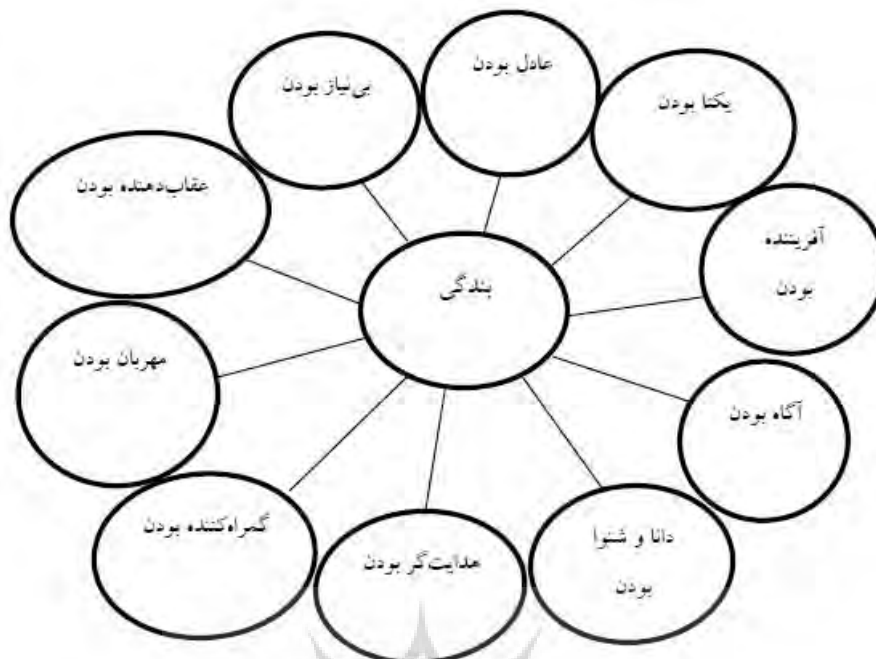
تحلیل داده‌ها

با بررسی صورت گرفته در چارچوب نظریه لاکلا و موفه، مشخص شد که دال مرکزی گفتمان توحیدی خداوند در سوره مبارکه انعام «دعوت مخالفان به پذیرش عبودیت و بندگی خداوند متعال» و تسلیم شدن آن‌ها در برابر فرامین خداوند است. گفتمان غیریت‌سازی شده در برابر گفتمان هژمونیک خداوند، دارای دال محوری «شرک» و بیان روحیه عناد و استکبار و بی‌توجهی مخالفان است. خداوند با معرفی خود به عنوان خالق آسمان‌ها و زمین و آفریننده تمام هستی، همه آنچه در کائنات است را تحت سیطره خود معرفی می‌نماید؛ در ادامه با بیان

خصوصیات خود از جمله فرمانروایی، یکتایی، عدالت، مالکیت، واحدیت، قهاریت، مهربانی، آگاهی، بینایی و دانا و شنوایی، قدرت، سیطره و اراده خود را در تمامی امور اظهار می‌نماید. کدهای محوری که در توصیف خداوند بیان گردیده نشان از دال‌های شناور گفتمان توحیدی خداوند دارند. از جمله این کدها می‌توان به این موارد اشاره نمود: (ستایش مخصوص و برای خداوند است)، (خداوند آفریننده همه چیز است)، (خداوند مالک همه چیز است)، (خداوند بی‌نیاز از همه چیز است)، (خداوند یکتاست)، (زمان مرگ به فرمان خداوند است)، (خداوند است که فرمان می‌دهد)، (خداوند عادل است)، (خداوند دانا و شنواست)، (خداوند همه مخلوقات را به سوی خود باز می‌گرداند)، (مهربانی و رحمت مخصوص خداوند است)، (خداوند نسبت به همه چیز آگاه است)، (خداوند هر که را بخواهد از سختی و تاریکی می‌رهاند)، (علم خداوند بر همه مخلوقات احاطه دارد)، (خداوند غیرمؤمنان را مجازات خواهد کرد)، (خداوند راه حق و باطل را روشن کرده است)، (خداوند برای هدایت و اتمام حجت بر بندگان پیامبران را فرستاده است)، (هدایت به دست خداوند است)، (گمراهی به دست خداوند است).

دال‌هایی چون «یکتا بودن»، «آفریننده بودن»، «دانا و شنوا بودن»، «عادل بودن»، «مهربان بودن»، «آگاه بودن»، «بی‌نیاز بودن»، «هدایتگر و گمراه‌کننده بودن» و «عقاب دهنده بودن» دال‌های شناوری هستند که به موازات هم و در کنار دال مرکزی «بندگی خداوند متعال» قرار گرفته و معنادار می‌شوند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نمودار ۱- نظام گفتمانی خداوند

سوره انعام با دال مرکزی «بندگی» در گفتمان توحیدی خداوند در رابطه‌ای غیرمستقیم با گفتمان مخالفان قرار داشته و غیرمؤمنان با نافرمانی و تکذیب گفتمان توحیدی خداوند با مجادله و ستیز در تلاش برای از دست ندادن قدرت، هویت و ثروت خود در جامعه هستند. در آغاز سوره خداوند با بیان برخی از صفات ثبوتی و کمالی (چون علم، آگاهی، حکمت و...) و البته فعلی (چون خالق بودن و...) خود به دال شناور گفتمان مخالفان یعنی «شک داشتن» اشاره کرده و صراحتاً این وقته را در رابطه مستقیم با دال مرکزی گفتمان مخالفان یعنی «شرک» قرار داده است. تردید، شک و دودلی از وقته‌های اساسی و مهم در نظام معنایی گفتمان مخالفان بوده که در مقابل ایمان و بندگی در گفتمان توحیدی خداوند قرار می‌گیرد. ایمان تسلیم محض فرامین خداوند بودن است ولی دودلی و تردید مصداق «شرک» ورزیدن بوده که از جنبه‌های کفرورزی به خداوند متعال است: «ستایش خدای راست که آسمان‌ها و زمین را آفرید و تاریکی‌ها و روشنایی را مقرر داشت (و با آن‌که نظم آسمان و زمین دلیل یکتایی اوست) باز کافران به پروردگار خود شرک می‌آورند»^۱ (۱). در آیه دوم این سوره

^۱ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَحْمَتِهِ لِيُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ

خداوند می‌فرماید، «اوست خدایی که شما را از گلی آفرید، پس فرمان اجل و مرگ را بر همه کس معین کرد و اجلی که معین و معلوم است به نزد اوست، باز شما شک در آیات او می‌کنید»^۱ (۲)».

از آنجایی که مسئله توحید و یکتا بودن خداوند در قرآن کریم موضوع خطیری است، دال مرکزی «شرک» در نظام معنایی گفتمان مخالفان در مقابل دال مرکزی «بندگی» در گفتمان توحیدی خداوند قرار گرفته و غیریت-سازی در گفتمان توحیدی خداوند بدین صورت به تصویر کشیده شده است. نظام معنایی گفتمان مخالفان از دال‌هایی شناور یا وقته‌هایی تشکیل شده که در کنار دال مرکزی گفتمان آن‌ها (شرک) انسجام یافته و مفصل‌بندی شده است. دال مرکزی گفتمان مخالفان در سوره‌ها و آیات دیگر نیز مورد تأکید قرار گرفته است. شریک قائل-شدن برای خداوند توسط مخالفان به انواع روش‌های مختلف مانند اعتقاد به شراکت جن و ملائکه در موضوع آفرینش و خلقت، مقرر کردن دختر و پسر برای خداوند و پرستش بت‌ها تحقق یافته است: «و گروهی از کافران اهریمنان را شریک خدا شمردند درحالی که آن‌ها آفریده خدا هستند و گروهی (عزیر و مسیح و فرشتگان را) از روی نادانی پسران و دخترانی برای او تراشیدند، در صورتی که او از همه این نسبت‌ها برتر و منزّه است»^۲ (۱۰۰)».

دال شناور «دروغ بستن» به خداوند متعال که در واقع مراد از آن «افترا» می‌باشد ارزش بالاتری به نسبت سایر دال‌ها در گفتمان مخالفان دارد. بت پرستی مخالفان از همین وقته و افترا زدن به خداوند متعال نشئت می‌گیرد و تحریف و تغییر سخنان خداوند متعال نیز از جمله همین وقته می‌باشد. این دال در آیات ۲۱ و ۲۴ سوره انعام این تقابل را به تصویر می‌کشد «و کیست ستمکارتر از آن کس که بر خدا دروغ بست یا آیات او را تکذیب کرد؟»^۳ (۲۱)»، در توضیح آیه ۲۱ در تفسیر المیزان آمده است «افترای دروغ بر خدای تعالی عبارت است از اثبات شریک برای او، با اینکه او را شریکی نیست و همچنین ادعای نبوت و نسبت دادن حکمی به وی از راه دروغ و بدعت؛ و تکذیب آیات داله بر او، عبارتست از تکذیب پیغمبر صادق الوعدی که دعوتش توأم با آیات و معجزات الهی است و یا انکار دین حق که از آن جمله است انکار کردن صانع به طور کلی. احتجاجی که در این آیه است، از چند جهت بر مشرکین یعنی بت پرستان تطبیق می‌شود: یکی از جهت اینکه برای خدای سبحان

^۱ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ مَمْرُؤُونَ ﴿٢﴾

^۲ وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُصِفُونَ ﴿١٠٠﴾

^۳ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٢١﴾

شرکائی به عنوان اینکه شفیع در درگاه خدا و مصدر امور عالم‌اند و تدبیر شؤون عالم مستقلاً مستند به آن‌ها است اثبات کرده‌اند و دیگر از جهت اینکه آیات پروردگار متعال را که دلالت بر نبوت و معاد می‌کند انکار نموده‌اند» (طباطبائی، ج ۷، ص ۶۰). «بنگر که چگونه بر خود دروغ بستند و آنچه به دروغ به خدا بسته و شریک قرار می‌دادند.^۱ (۲۴)». از طرف دیگر، هنگامی که دال شناور «دروغ بستن» به خداوند متعال در نظام معنایی گفتمان مخالفان در کنار دال شناور «شک داشتن» واقع می‌شود به ابزاری برای تقابل با گفتمان توحیدی خداوند متعال تبدیل گشته و در راستای دال مرکزی گفتمان مخالفان قرار می‌گیرد.

از وقته‌های دیگر نظام معنایی گفتمان مخالفان در این سوره «نافرمانی» است که در جهت دال مرکزی «شرک» تثبیت شده و معنا می‌یابد. برای نمونه در آیه ۶ این سوره آمده است که «آیا ندیدند پیش از ایشان چه بسیار گروهی را هلاک نمودیم و حال آنکه در زمین به آن‌ها قدرت و تمکینی داده بودیم که شما را نداده‌ایم؟ و از آسمان بر آن‌ها باران (رحمت ظاهر و رحمت باطن که کتاب آسمانی است) پیوسته فرستادیم و نهرها در زمین جاری ساختیم، پس چون نافرمانی کردند...^۲ (۶)». در آیات دیگر سوره سخن از بهانه‌جویی‌های مکرر غیرمؤمنان است «و اگر ما کتابی بر تو فرستیم در کاغذی که آن را به دست خود لمس کنند، باز کافران گویند: این نیست مگر سحری آشکار^۳ (۷)» و در آیات ۸ و ۹ نیز «و گفتند: چرا (اگر محمد صلی الله علیه و آله و سلم رسول است) بر او فرشته‌ای نازل نشد؟ و چنانچه فرشته‌ای بفرستیم کار تمام شود و دیگر لحظه‌ای آن‌ها مهلت نخواهند یافت^۴ (۸)» و «و چنانچه رسول را فرشته‌ای قرار می‌دادیم باز هم او را به صورت مردی درمی‌آوردیم و بی‌شک سبب می‌شدیم که همان اشتباهی که برای دیگران پیش می‌آوردند برای خودشان پیش آید^۵ (۹)» که مصداق دیگری از وقته «نافرمانی» در نظام معنایی گفتمان مخالفان است. این وقته در راستای به حاشیه‌رانی دال مرکزی گفتمان توحیدی خداوند متعال گام برمی‌دارد.

دال‌های شناور دیگر نظام معنایی مخالفان سه وقته‌ای هستند که در این سوره، به صورت گام‌به‌گام در گفتمان مخالفان حول دال مرکزی «شرک» مفصل‌بندی شده‌اند: دال‌های «روی گرداندن از روی جهل و عناد»، «تکذیب

۱ انظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾

۲ أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّانُهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نَكُنْ لَكُمْ وَاوَسِلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخِرِينَ ﴿٦﴾

۳ وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ كِتَابٍ فِي قُرْطَابٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالِ الْذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٧﴾

۴ وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ ﴿٨﴾

۵ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبَسُونَ ﴿٩﴾

حق» و «استهزاء نمودن». در تفسیر نمونه در ارتباط با آیات ۴ و ۵ این سوره «و هیچ آیتی از آیات الهی بر اینان نیامد جز آنکه (از روی جهل و عناد) از آن روی گردانیدند»^۱ (۴) و «حق را که بر آن‌ها آمد جداً تکذیب کردند، پس به زودی خبر آنچه که آن را به سخریه گرفتند به آنان می‌رسد»^۲ (۵)، این گونه بیان شده که «در دو آیه فوق در حقیقت اشاره به سه مرحله از کفر شده که مرحله به مرحله تشدید می‌گردد. نخست مرحله اعراض و روی-گردانیدن، سپس مرحله تکذیب و بعداً مرحله استهزاء و مسخره کردن حقایق و آیات خدا» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳، ج ۵، ص ۱۵۴). می‌توان دید تلاش گسترده برای ساختارشکنی از دال مرکزی گفتمان توحیدی خداوند یعنی «بندگی» صورت گرفته و لجاجت و سرکشی مخالفان بیش‌ازپیش در کنار دال شناور پیشین یعنی «نافرمانی» برجسته شده است. آیاتی که به روشنی این ساختارشکنی را بازنمایی می‌کنند عبارت‌اند از: «ای پیغمبر! پیش از تو هم امم گذشته پیغمبران خود را سخت استهزاء کردند، پس آنان را کیفر این عمل دامن‌گیر شد»^۳ (۱۰)، «بگو (ای پیغمبر) که در روی زمین بگردید آنگاه بنگرید که عاقبت سخت آن‌ها که تکذیب کردند چگونه بود!»^۴ (۱۱) و «آنان که لقاء خدا را تکذیب کردند البته زیانکار شدند تا آنگاه که ساعت قیامت ناگهان آن‌ها را فرارسد گویند: دروغا که در این باره کوتاهی کردیم! پس بار گناهان خویش را بر پشت گیرند. زنه‌ار که بد بار گرانی به دوش می‌گیرند»^۵ (۳۱).

از طرف دیگر دال شناور «رد و انکار قیامت» در گفتمان مخالفان برای ساختارشکنی از گفتمان توحیدی خداوند متعال بیان گردیده و خداوند در مقابل، با دلجویی از پیامبر (ص) در مورد این وقته، با ذکر آیات ذیل «و کافران گفتند: جز همین زندگی دنیایی ما دیگر زندگی دیگری نخواهد بود و ما هرگز (بعد از مرگ) زنده نخواهیم - شد»^۶ (۲۹)، «تنها زنده‌دلان عالم که گوش شنوا دارند اجابت می‌کنند و مردگان را خدا برمی‌انگیزد، آنگاه خلاق به سوی حق بازگردانده می‌شوند»^۷ (۳۶)، از انکار سابقه‌دار فرستادگان پیشین خود و همچنین لجاجت و سرکشی بی‌نهایت آن‌ها پیامبر (ص) را دل‌داری داده و این موضوع همچنان بر دال شناور «نافرمانی» توسط

^۱ مَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ﴿٤﴾

^۲ فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿٥﴾

^۳ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ بِالذِّينِ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿١٠﴾

^۴ فَلَنْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ تَمَّ أَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿١١﴾

^۵ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ أَلَا سَاءَ مَا يَزِيلُونَ ﴿٣١﴾

^۶ وَقَالُوا إِنَّا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ﴿٢٩﴾

^۷ إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَىٰ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٣٦﴾

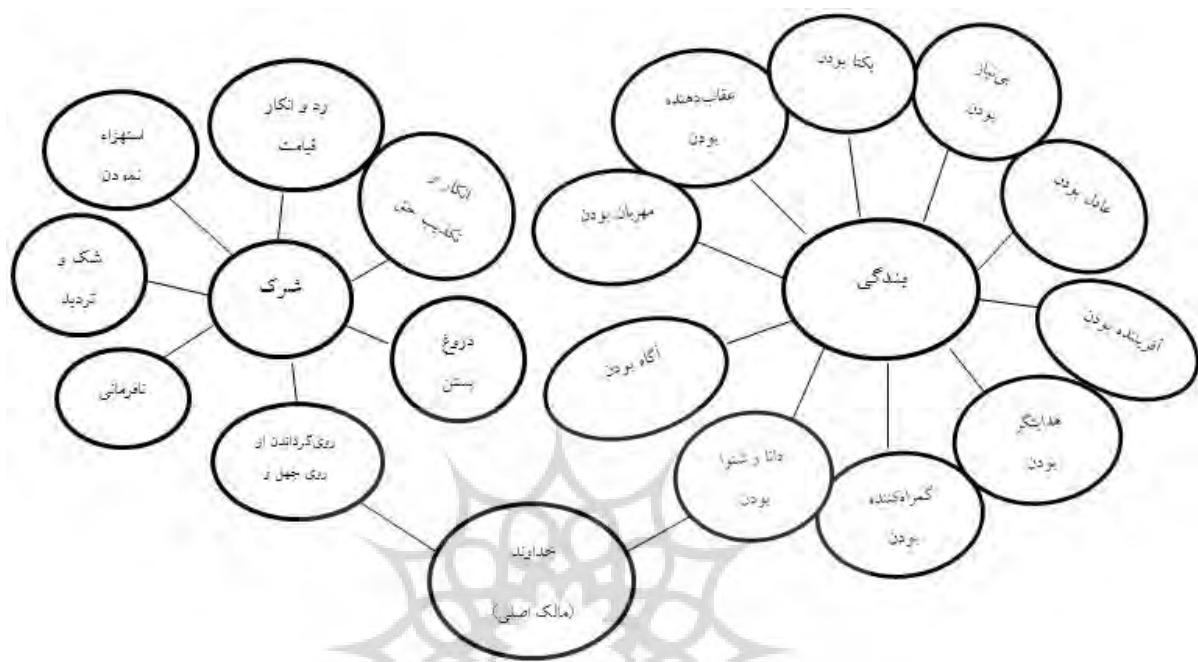
مخالفان تأکید می‌نماید. آیه ۳۳ و ۳۴ سوره انعام این دلجویی را بازنمایی می‌نماید: «ما به تحقیق می‌دانیم که کافران در تکذیب تو سخنانی می‌گویند که تو را افسرده و غمگین می‌سازد. (دل شاد دار) که آن ستمکاران نه تو را تکذیب می‌کنند بلکه آیات خدا را انکار می‌کنند»^۱ (۳۳). در مورد این آیه در تفسیر المیزان ذکر گردیده که «انکار آنان ناشی از ظلمشان بود، نه از قصور و جهل و امثال آن، پس انکارشان جز یاغی‌گری و ستم و طغیان چیز دیگری نبوده» (طباطبائی، ج ۷، ص ۸۷). در آیه ۳۴ نیز بیان می‌شود: «و همانا پیغمبران پیش از تو را هم تکذیب کردند و آن‌ها بر همه تکذیب‌ها و اذیت‌های منکران صبر و تحمل کردند تا آنگاه که یاری ما شامل حال آن‌ها شد؛ و (دل قوی دار که) هیچ‌کس کلمات خدا را تغییر نتواند داد و تحقیقاً اخبار پیغمبران پیش به تو رسیده است»^۲ (۳۴). علاوه بر این در آیات متعددی دال مرکزی «شرک» در گفتمان مخالفان توسط دال شناور «عقاب دهنده بودن» گفتمان توحیدی خداوند ساختارشکنی شده و دال توحیدی «عقاب دهنده بودن» خداوند برجسته می‌شود: «و (یاد کن) روزی که همه آن‌ها را جمع آوریم پس به آن‌ها که شرک آوردند گوییم: به کجا شدند آن‌ها که به گمان شما شریک خدا بودند؟»^۳ (۲۲)، «و (یاد آر) روزی که همه آن‌ها را محشور می‌کند (و به شیاطین خطاب کند که) ای گروه جن، شما بسیاری از انسان‌ها را پیرو خود ساختید در آن حال دوستداران شیاطین از جنس بشر گویند: پروردگارا، ما بعضی از (اضلال) بعضی دیگر بهره‌مند گردیده و به اجلی که معین نموده‌ای رسیدیم خدا گوید: آتش منزلگاه شماست و همیشه در آن خواهید بود مگر آنچه خدا بخواهد (که برخی را بیرون آورد) که پروردگار تو درست‌کردار و داناست»^۴ (۱۲۸). مخالفان باوجود مشاهده پدیده آفرینش و انواع معجزه‌های خداوند در جهت از دست ندادن قدرت و ثروت گذشته خود بوده و در این مسیر برای تخریب پیامبر (ص) و وجهه پیام دعوت وی با تمام قوا و به هر صورت پا به میدان می‌گذارند. در مجموع می‌توان گفت تمام وقته‌های گفتمان مخالفان درواقع مصادیقی از گردنکشی، عصیان و نافرمانی در مقابل گفتمان توحیدی خداوند متعال به شمار می‌آیند.

^۱ قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزَنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يَكَذِبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بآيَاتِ اللَّهِ يَحْجُلُونَ ﴿٣٣﴾

^۲ وَلَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولًا مِنْ قَبْلِكَ فَصَبْرُوا عَلَى مَا كُذِّبُوا وَأُودُوا حَتَّى أَتَاهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِيِّ الْمُرْسَلِينَ ﴿٣٤﴾

^۳ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَائُكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٢٢﴾

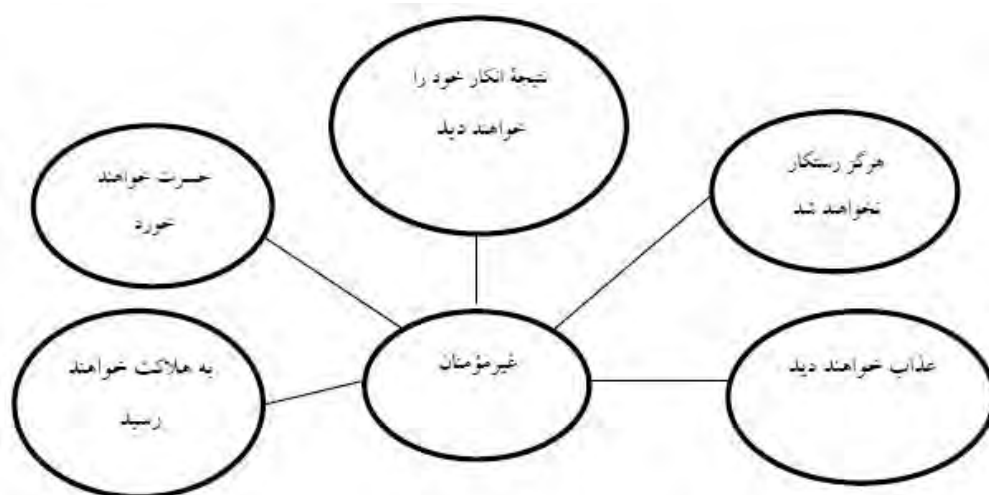
^۴ وَ يَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْبَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَ قَالَ أُولَئِاهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْنَعِ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَ بَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَ لَنَا قَالَ الْتَأْتُوا مَثْوَاهُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّنَا حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿١٢٨﴾

نمودار ۲- مفصل بنده‌گی گفتمان خداوند و گفتمان غیرمؤمنان

مف

صل بنده‌گی دو گفتمان در نمودار ۲ نشان می‌دهد که در برابر دال مرکزی گفتمان مخالفان که با دال‌های پیرامونی کفر ورزیدن، شریک قائل شدن، شک و تردید، انکار و تکذیب، ایمان نیاوردن و روی گرداندن حمایت شده است، دال مرکزی گفتمان خداوند به عنوان مالک اصلی جهان که گرداننده هستی بوده و قدرت در دستان اوست قرار می‌گیرد و بدین سان جدال گفتمانی شکل می‌گیرد.

نمودار ۳- گفتمان خداوند نسبت به غیرمؤمنان

۱-۵ هژمونی، برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی

تأکید بر دال‌های شناور و مرکزی گفتمان توحیدی خداوند و برجسته‌سازی آن‌ها موجب تسلط یافتن منطق گفتمان خداوند و به حاشیه رفتن دال مرکزی گفتمان مخالفان شده است. از آنجایی که «مسلط شدن یک گفتمان، حاصل مسلط شدن معانی دال‌های آن است» (سلطانی، ۱۳۸۴: ۸۳) و «درواقع هژمونی به کمک تثبیت معنا حاصل می‌شود» (سلطانی، ۱۳۸۳: ۱۵۸) دال مرکزی در گفتمان خداوند و گفتمان مخالفان محل ستیز بوده و تثبیت معنای آن در هژمونی گفتمان تأثیرگذار خواهد بود. آیه ۶ سوره انعام قدرت گفتمان خداوند و هژمونی این گفتمان را بازنمایی نموده است: «آیا ندیدند پیش از ایشان چه بسیار گروهی را هلاک نمودیم و حال آنکه در زمین به آن‌ها قدرت و تمکینی داده بودیم که شمارا نداده‌ایم؟ و از آسمان بر آن‌ها باران (رحمت ظاهر و رحمت باطن که کتاب آسمانی است) پیوسته فرستادیم و نهرها در زمین جاری ساختیم، پس چون نافرمانی کردند آن‌ها را هلاک نمودیم و گروهی دیگر بعد از آن‌ها پدید آوردیم»^۱ (۶). در آیه ۸ این سوره غیرمؤمنان با بهانه‌جویی درصدد به حاشیه راندن گفتمان خداوند برآمده‌اند: «و گفتند: چرا (اگر محمد صلی‌الله علیه و آله و سلم رسول است) بر او فرشته‌ای نازل نشد؟ و چنانچه فرشته‌ای بفرستیم کار تمام شود و دیگر لحظه‌ای آن‌ها

^۱ أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ تُمْكِنْ لَهُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ ﴿٦﴾

مهلت نخواهند یافت^۱ (۸)». در آیه ۱۲ به هژمونی گفتمان خداوند اشاره می‌گردد: «(به مشرکان) بگو که آنچه در آسمان‌ها و زمین است ملک کیست؟ (اگر آن‌ها نگویند) تو بازگو همه ملک خداست ... البته شمارا در روز قیامت که بی‌هیچ شک خواهد آمد جمع می‌گرداند، ولی کسانی که خود را به زیان افکندند ایمان نمی‌آورند (۱۲)». در تفسیر المیزان بیان گردیده که این آیه «از جمله آیاتی است که با مشرکین در امر توحید و معاد احتجاج می‌کند» و درواقع آیه دارای سؤال و جواب است که «این سؤال و جواب برهانی است که اثبات می‌کند که مالک علی‌الاطلاق عالم خدای سبحان است، بنابراین می‌تواند در ملک خود به‌دلخواه خود تصرف نماید، زنده کند، بمیراند و بعد از مرگ مبعوث کند، بدون اینکه چیزی از موانع از قبیل دشواری عمل و دقیق بودن آن و مرگ و غیبت و به هم خوردن برنامه کار و امثال آن او را از این تصرفات جلوگیری شود» (طباطبائی، ج ۷، صص ۳۳-۳۴). آیه ۲۲ ساختی استفهامی دارد و بازگو کننده هژمونی گفتمان خداوند در مقابل مخالفان است: «و (یاد کن) ... پس به آن‌ها که شرک آوردند گوییم: به کجا شدند آن‌ها که به گمان شما شریک خدا بودند؟» (۲۲). آیه ۲۵ نشان از هژمونی گفتمان خداوند دارد؛ اما در مقابل، مخالفان با مجادله درصدد طرد و به حاشیه رانی گفتمان خداوند برآمده‌اند: «و بعضی از آنان به سخن تو گوش فرادارند، ولی ما پرده بر دل‌هاشان نهاده‌ایم که فهم آن نتوانند کرد ... و اگر همه آیات الهی را مشاهده کنند باز بدان ایمان نمی‌آورند تا آنجا که چون نزد تو آیند در مقام مجادله برآمده، آن کافران گویند: این آیات چیزی جز افسانه‌های پیشینیان نیست» (۲۵). آیه ۳۰ هژمونی گفتمان خداوند و برجسته‌سازی گفتمان خداوند را بیان داشته: «و اگر سختی حال آن‌ها را ... مشاهده کنی! که خدا به آن‌ها خطاب کند: آیا این (عذاب قیامت) حق نبود؟ جواب دهند: چرا، سوگند به ذات پروردگاران (که حق بود) پس خدا گوید که اینک عذاب را به کیفر کفرتان بچشید» (۳۰). در آیه ۳۷ مخالفان درصدد طرد گفتمان خداوند دست به انکار زده که با هژمونی گفتمان خداوند مواجه می‌شوند: «و کافران گفتند: چرا بر او معجزه‌ای از خدا فرو نیامد؟ بگو: خدا بر اینکه آیتی فرستد قادر است، ولیکن بیشتر آنان نمی‌دانند»^۶

^۱ وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكًا لَفُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ ﴿٨﴾

^۲ فَلَا لِمَنْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لِيَجْزِيَكَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَبِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾

^۳ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَائُكُمْ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٢٢﴾

^۴ وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كَلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا حَتَّى إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿٢٥﴾

^۵ وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَى وَرَبَّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٠﴾

^۶ وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَلَنْ يَكُونَ إِلَهًا قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُنْزِلَ آيَةً وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٧﴾

(۳۷)». آیه ۳۹ برجسته‌سازی گفتمان خداوند و هژمونی آن را بیان می‌دارد: «و آنان که تکذیب آیات ما کردند... مشیت الهی هر کس را خواهد گمراه سازد و هر که را خواهد به راه راست هدایت کند»^۱ (۳۹)». آیه ۴۱ به طرد گفتمان مخالفان و برجسته‌سازی گفتمان خداوند اشاره داشته و درنهایت هژمونی آن را بیان می‌دارد: «بلکه در آن هنگام تنها خدا را می‌خوانید تا... شمارا از سختی برهاند و آنچه را که با خدا شریک قرار می‌دهید به‌کلی فراموش می‌کنید»^۲ (۴۱)». در آیه ۴۲ هژمونی گفتمان خداوند و برجسته‌سازی آن بیان گردیده است: «و همانا ما پیغمبرانی به‌سوی امتان پیش از تو فرستادیم، پس (چون اطاعت نکردند) به بلاها و مصیبت‌ها گرفتارشان ساختیم»^۳ (۴۲)». این آیه با محتوایی حکیمانه با بیانی هشدارگونه هژمونی گفتمان خداوند را بیان می‌دارد. آیه ۴۴ برجسته‌سازی گفتمان خداوند و هژمونی آن را بازنمایی می‌کند: «پس چون آنچه به آن‌ها تذکر داده شد همه را فراموش کردند ما هم ابواب هر چیز را به روی آن‌ها گشودیم... ناگاه آن‌ها را (به کیفر اعمالشان) گرفتار کردیم و آن هنگام (خوار و) ناامید گردیدند»^۴ (۴۴)». در آیه ۵۵ سخن از بیان روشن و واضح آیات خداوند برای آشکار شدن مسیر پیش رو است و به‌نوعی «افشاگری» (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۸: ج ۶، ۱۰۴) برای مخالفان محسوب می‌شود. این افشاگری در گفتمان توحیدی خداوند در هژمونی آن بسیار تأثیرگذار است: «و همچنین ما آیات را مفصل بیان کنیم (تا حق روشن شود) و تا راه گنه‌کاران معین و آشکار شود»^۵ (۵۵)». در آیه ۵۶ سخن از هژمونی گفتمان خداوند است که پیامبر (ص) را از پرستش دیگری و شرک آوردن منع و همچنین از گفتمان مخالفان ساخت‌شکنی نموده است: «بگو که مرا از پرستش آن خدایان باطل که شما می‌پرستید منع فرموده‌اند. بگو: من پیروی هوس‌های شما نکنم تا مبادا گمراه شده و راه هدایت نیابم»^۶ (۵۶)». آیه ۶۴ از قدرت خداوند برای نجات انسان‌ها سخن می‌گوید، لیکن مخالفان نافرمانی کرده و شرک می‌آورند. در این آیه خداوند با برجسته‌سازی گفتمان خود گفتمان مخالفان را طرد کرده، «بگو: خداست که شمارا از آن تاریکی‌ها نجات می‌دهد... بازهم به او شرک می‌آورید»^۷ (۶۴)».

^۱ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمُّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ مَن يَشَاءِ اللَّهُ يَضِلُّهُ وَمَن يَشَاءِ يُصْلِحْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٣٩﴾

^۲ بَلْ إِنَّمَا تَدْعُونَ قَيْدَ مَن تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَاءَ وَتَسْأَلُونَ مَا تُشْرِكُونَ ﴿٤١﴾

^۳ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَآخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالصَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ ﴿٤٢﴾

^۴ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِم أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ ﴿٤٤﴾

^۵ وَكَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ سَبِيلَ الْمُجْرِمِينَ ﴿٥٥﴾

^۶ قُلْ إِنِّي حُيِّيتُ أَنَّ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ ﴿٥٦﴾

^۷ قُلِ اللَّهُ يَبْخِصُكُم مِّنْهَا وَمِنْ كُلِّ فَرْجٍ مَُّمَّا أَنْتُمْ تُشْرِكُونَ ﴿٦٤﴾

به‌طور کلی، می‌توان گفت که خداوند در سوره انعام به هژمونی، اقتدار و قدرت مطلقه خود به اشکال گوناگون اشاره کرده است. در تمامی ۷۶ آیه این سوره، به‌وضوح می‌توان قدرت‌نمایی خداوند را در توصیفاتی که از خود ارائه داده، مشاهده کرد. این توصیفات نشان‌دهنده عظمت و بی‌نظیری خداوند در آفرینش و تدبیر امور جهان است. آیاتی که به خالق آسمان‌ها و زمین، پدیدآورنده تاریکی‌ها و روشنایی‌ها، خالق انسان و خالق همه‌چیز، در دست داشتن فرمان اجل و زمان فرارسیدن مرگ اشاره دارند، همگی از قدرت و عظمت خداوند و تسلط اراده‌ی او بر تمامی موجودات و حوادث جهان حکایت می‌کنند. «ستایش خدای راست که آسمان‌ها و زمین را آفرید و تاریکی‌ها و روشنایی را مقرر داشت (و بآنکه نظم آسمان و زمین دلیل یکتایی اوست)... (۱)»، «اوست خدایی که شمارا از گلی آفرید، پس فرمان اجل و مرگ را بر همه‌کس معین کرد و اجلی که معین و معلوم است به نزد اوست... (۲)»، «(به مشرکان) بگو که آنچه در آسمان‌ها و زمین است ملک کیست؟ (اگر آن‌ها نگویند) تو بازگو همه ملک خداست که بر خویش رحمت و بخشایش را فرض و لازم کرده... (۱۲)».

در ادامه آیات (۱۳)^۲، (۱۹)^۳ و (۵۷)^۴ هم اشاره به این موضوع دارند. توصیف صفات خود و خبر از روز رستاخیز دادن، بیان یکتا بودن، بی‌نیاز بودن از مخلوقات، بی‌نیاز بودن از طعام و فرزندی نداشتن و منزّه بودن که همگی از قدرت لایزال خداوند حکایت دارند در آیات (۱۴)^۵، (۲۲)^۶، (۱۰۱)^۷ و (۱۰۶)^۸ آمده است.

در ادامه به اظهار خواست و اراده خود بر هدایت و ضلالت بندگان و بیان روایت‌های مرتبط با پیشینیان و آنچه بر آن‌ها گذشته اشاره نموده که همه این آیات از نیرویی ماوراء قدرت‌های موجود این جهانی سخن می‌رانند و خداوند با بیان این موارد قدرت خود را برای مخالفان آشکار می‌سازد: «و آنان که تکذیب آیات ما کردند کر و گنگ در ظلمات (جهل) به سر برند. مشیت الهی هر کس را خواهد گمراه سازد و هر که را خواهد به راه راست

^۱ قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةُ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾

^۲ قُلْ مَا سَكُنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣﴾

^۳ قُلْ أَتَى شَيْءٌ أَكْبَرَ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ أَتَيْكُمْ لَتَشْهَدُنَّ أَنَّ مَعَ اللَّهِ آِلَهَةً أُخْرَى قُلْ لَا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿١٩﴾

^۴ قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عَزَدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ يُقْضَى الْحَقُّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ ﴿٥٧﴾

^۵ قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ اتَّخَذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعَمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٤﴾

^۶ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَائُكُمُ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٢٢﴾

^۷ يَدْبِعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٠١﴾

^۸ أَتَبِعَ مَا أَوْحِيَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ أَعْرَضَ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٠٦﴾

هدایت کند^۱ (۳۹)، «این است راهنمایی خدا که به آن هر یک از بندگان را بخواهد هدایت می‌کند و اگر به خدا شرک می‌آوردند اعمال آن‌ها نابود می‌شد^۲ (۸۸)». همچنین آیات (۹۰)، (۱۲۹)^۳ و (۱۳۳)^۴ نمونه‌هایی از قدرت خداوند را بیان می‌دارند.

۲-۵ ضدیت و غیریت‌سازی

گفتمان مخالفان با دال‌های شناور شک داشتن، دروغ بستن، تکذیب حق و رد و انکار قیامت سعی در طرد نظام معنایی گفتمان توحیدی خداوند داشته و به دنبال مسلط کردن گفتمان آن‌ها می‌باشد. در مقابل، گفتمان توحیدی خداوند در سوره انعام، مخالفان را «دیگری و غیر دانسته» و با رد دال مرکزی گفتمان آن‌ها (شرک) هژمونی گفتمان خود در مقابل نظام معنایی گفتمان آن‌ها را حاکم و مسلط نموده و سعی در به حاشیه راندن گفتمان مخالفان دارد. «بگو: من هر چه می‌گویم با برهانی از سوی پروردگارم است و شما تکذیب آن می‌کنید. عذابی که شما بدان تعجیل می‌کنید امر آن به دست من نیست، فرمان جز خدا را نخواهد بود که به حق دستور می‌دهد و او بهترین حکم‌فرمایان است^۵ (۵۷)». این آیه از تکذیب مخالفان و قدرت و اراده خداوند سخن گفته است. در آیه ۶۸ خداوند پیامبرش را از هم‌نشینی با مخالفان منع کرده می‌فرماید «و چون گروهی را دیدی که برای خرده‌گیری و طعن زدن در آیات ما گفتگو می‌کنند از آنان دوری گزین ... دیگر با گروه ستمکاران مجالست مکن^۶ (۶۸)». آیه ۷۰ اما سخن از واگذاشتن مخالفان به حال خودشان و درنهایت به هلاکت رسیدن به واسطه اعمالشان است «و آنان را که دین خود را بازیچه و سرگرمی گرفتند و زندگانی دنیا آن‌ها را فریب داد به حال خود واگذار، همین‌قدر (آن‌ها را) به این قرآن تذکر ده... آن‌ها همان کسانی هستند که عاقبت به کیفر اعمالشان به هلاکت می‌رسند و به کیفر کفرشان شرابی از حمیم جهنم و عذابی دردناک دارند (۷۰)». خداوند در آیه ۷۴ سوره انعام با ذکر دال مرکزی گفتمان مخالفان (شرک) بیان می‌دارد که مخالفان در مسیری رو به نابودی و زوال قرار دارند «و (یاد کن) وقتی که ابراهیم به پدرش آزر (عمو و مربی‌اش بود) گفت: آیا بت‌ها را به خدایی اختیار

^۱ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا صُمْ وَيُكُفِّرْ فِي الظُّلُمَاتِ مَنْ يَشَاءُ اللَّهُ يُضْلِلْهُ وَمَنْ يَشَأْ يُجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٣٩﴾

^۲ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٨٨﴾

^۳ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْبَدَهُ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ ﴿٩٠﴾

^۴ وَكَذَلِكَ نُؤَيِّدُ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٢٩﴾

^۵ وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ كَمَا أَنْشَأَكُم مِّنْ ذُرِّيَةِ قَوْمٍ آخَرِينَ ﴿١٣٣﴾

^۶ قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ يَقْضِي الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ ﴿٥٧﴾

^۷ وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَوِيٍّ وَإِنَّمَا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِىٰ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٦٨﴾

کرده‌ای؟! من تو و پیروانت را در گمراهی آشکار می‌بینم^۱ (۷۴)» این بهانه‌جویی‌ها، نافرمانی‌ها و بازیچه قرار دادن‌ها و رد و انکارها برای مخالفان نتیجه‌ای جز به هلاکت رسیدن ندارد.

نتیجه‌گیری

با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته، گفتمان توحیدی خداوند با متذکرشدن ویژگی خالق بودن خداوند و مالکیت بر تمامی پدیده‌های عالم و برشمردن اوصاف وجودی خویش و سپس یادآوری در اختیار داشتن حیات و ممات انسان، با اشاره به بی‌اختیار بودن انسان در چنین اموری، هژمونی گفتمان و قدرت خود را بازنمایی نموده و نسبت به برجسته‌سازی گفتمان خود اقدام کرده است. در مقابل، استهزاء و تمسخر، انکار و تکذیب و تقابل و جدال از جمله مواردی هستند که در گفتمان مخالفان، برای به حاشیه راندن گفتمان خداوند برجسته شده است. مخالفان برای جلوگیری از گسترش و از بین نرفتن جریان قدرت خود و پایداری آن، با تکذیب حق، استهزاء نمودن و نافرمانی در جهت برجسته‌سازی گفتمان خود و ساخت‌شکنی گفتمان توحیدی خداوند تلاش‌های بسیاری نمودند.

با تحلیل و بررسی انجام‌شده، می‌توان پی برد که در نظام معنایی گفتمان خداوند که شامل دال‌های شناور و وقته‌های متعددی است، برخی از دال‌ها در بازنمایی گفتمان هژمونیک خداوند نقش عمده‌ای را ایفا نموده‌اند. یکی از این دال‌ها، دال شناور «یکتا بودن» است. این دال به مدلولی که نظام هماهنگ و منسجم در عالم را خلق نموده و اداره می‌نماید اشاره دارد. این دال در گفتمان مخالفان با پرستیدن الهه‌ها و معبودان متعدد توسط آن‌ها در تضاد بوده و این عملکرد و رفتار را نهی می‌نماید. دال «آفریننده بودن» یکی از وقته‌های مهم گفتمان خداوند بوده و از قدرت خداوند بر امور هستی حکایت دارد. دال شناور نظام معنایی توحیدی خداوند یعنی «دانا و شنوا بودن» از اهمیت به سزایی در این نظام برخوردار است؛ چراکه علاوه بر قدرت خداوند، احاطه خداوند بر همه احوالات موجودات را بیان می‌دارد. دال شناور بعدی «عادل بودن» است که از صفات خداوند و یکی از اصول دین اسلام بوده و اهمیت وافر در گفتمان خداوند دارد. «هدایتگر و گمراه‌کننده بودن» خداوند، از تضادهای قرآنی است که اراده الهی را بیان می‌دارد و یکی از وقته‌های نظام معنایی توحیدی خداوند بوده و نشان از هژمونی این گفتمان دارد. دال شناور بعدی که در این نظام معنایی دارای اهمیت ویژه‌ای است دال

^۱ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرْتَنِي أَصْنَا مَا آلِهَةٌ إِلَيَّ أَرْكَ وَفُؤْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٧٤﴾

«عقاب دهنده بودن» است. خداوند با ابراز دال مهربانی خویش در کنار این دال، قدرت و هژمونی گفتمان خود را در آیات نمایان می‌سازد. برای نمونه با توجه به آنچه درباره تمدن‌های پیشین و نعمت‌های مکرر در آیات متعدد بیان گردیده، خداوند خواستار نگاه ویژه از سوی بندگان است درحالی‌که مخالفان همه‌چیز را نادیده انگاشته و نافرمانی می‌کنند. در نتیجه خداوند با وعده هلاکت نافرمانان و جایگزینی آن‌ها با قومی دیگر از زبان تهدید استفاده می‌کند. مورد دیگر توصیف لجاجت و سرسختی مخالفان است به‌طوری‌که حتی آیات بر روی کاغذی قابل لمس را نپذیرفته و آن را سحر آشکار می‌نامند. دال‌های شناور ذکر شده در کنار دال مرکزی «بندگی» و اطاعت محض از فرامین الهی، نظام معنایی گفتمان خداوند را معنادار کرده و این گفتمان را هژمونیک و برجسته نموده است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

قرآن کریم

۱. ترجمه فارسی قرآن کریم مهدی الهی قمشه‌ای سایت parsquran.ir.
۲. تقوی، هدیه. (۱۳۹۷). «تحلیل گفتمان شیوه‌های گفتاری سران قریش با پیامبر (ص) در دوره مکی با تکیه بر نظریه تحلیل گفتمان ارنستو لکلوتو و شنتال موفه». فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س). ۲۸ (۳۸)، ۳۲-۹. <https://doi.org/10.22051/hii.2018.15290.1362>
۳. توکلی سعدآباد، لیلی. (۱۳۹۴). تحلیل کنش گفتاری چهارده سوره مدنی قرآن کریم بر پایه نظریه سرل. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد.
۴. ربیعی، علی، تمنای، امیرحسین. (۱۳۹۲). «تحلیل گفتمان وصیت‌نامه‌ی شهدای جنگ تحمیلی». مطالعات جامعه‌شناختی. ۲۰ (۲)، ۱۸۶-۱۶۱. <https://doi.org/10.22059/jsr.2014.56277>
۵. رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۸۸). تفسیر قرآن مهر. قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
۶. زیدی، سیدمحسن مهدی. (۱۳۹۴). سیره اهل بیت علیهم السلام در جذب مخالفان. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).

۷. سرفرازی، فاطمه. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی رویکرد پیامبران اولوالعزم در برخورد با مخالفان از منظر قرآن». پایان‌نامه کارشناسی/ارشد. تهران: دانشکده علوم حدیث.
۸. سعیدی، ابوالفضل. (۱۳۹۳). «روش برخورد با مخالفان اعتقادی از دیدگاه قرآن و احادیث». پایان‌نامه کارشناسی/ارشد. اراک: دانشگاه اراک.
۹. سلطانی، سید علی اصغر. (۱۳۸۳). «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش». علوم سیاسی. ۷(۲۸)، ۱۵۳-۱۸۰.
۱۰. ----- (۱۳۸۴). قدرت، گفتمان و زبان (سازوکار جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران). تهران: نشر نی.
۱۱. صدری، علیّه السادات. (۱۳۸۶). «شیوه‌های تعامل پیامبران با مخالفان از نگاه قرآن». پایان‌نامه کارشناسی/ارشد. تهران: دانشگاه الزهرا (س).
۱۲. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۶۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی.
۱۳. عرب یوسف آبادی، فائزه. (۱۳۹۶). «تحلیل گفتمان انتقادی مکتوبات حلاج بر مبنای الگوی لاکلائو و موف». دوماهنامه علمی- پژوهشی جستارهای زبانی. ۸(۶)، ۱-۲۱.
<http://dorl.net/dor/20.1001.1.23223081.1396.8.6.7.5>
۱۴. قرائتی، محسن. (۱۳۹۶). مهارت معلمی. تهران: موسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۵. کاوس‌زاده، میترا. (۱۳۹۵). «بررسی و تحلیل احتجاجات کلامی انبیاء با مخالفان در قرآن». پایان‌نامه کارشناسی/ارشد. ایلام: دانشگاه ایلام.
۱۶. کسرائی، محمد سالار، پوزش شیرازی، علی. (۱۳۸۸). «نظریه گفتمان لاکلا و موفه ابزاری کارآمد در فهم و تبیین پدیده‌های سیاسی». فصلنامه سیاست. د ۳۹(۳)، ۳۶۰-۳۳۹.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۵۳). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۸. معارف، مجید. (۱۳۸۳). مباحثی در تاریخ و علوم قرآنی. تهران: نبأ.
19. Allen, G. (2011). *Intertextuality*. routledge.
20. Barrett, M. (1994). Ideology, politics, hegemony: from Gramsci to Laclau and Mouffe. *Mapping ideology*, 243.
21. MacDonell, D. (1986). *Theories of Discourse: An Introduction*.
22. Paltridge, B. (2012). *Discourse Analysis: An introduction* (third ed). Bloomsbury.

23. Rear, D. (2013). Laclau and Mouffe's discourse theory and Fairclough's critical discourse analysis: An introduction and comparison. *Unpublished paper*, 1-26.
24. Jorgensen, M. W., & Phillips, L. (2002). Discourse analysis as theory and method.

